

СВІТОВА КУЛЬТУРА І ПЕРЕДДЕНЬ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Жовтень Тисяча Дев'ятсот Сімнадцятого року відкриває у книзі світової історії (і відповідно культури) цілком новий, щонайкапітальніший розділ. Тепер це зрозуміло, здається, навіть проводирям так званого неоконсервативного руху, що його каламут заливає чи не весь світ сучасного капіталізму. Сучасний реакціонер ретроспективу недуг і поразок своєї суспільної формaciї вже майже ритуально розпочинає зі згаданого місяця згаданого року — з найчервонішого дня у світовому календарі.

Водночас сам Жовтень сьогодні закономірно постає як наслідок довготривалих попередніх процесів — і національних, і всесвітніх. Розуміння цих процесів напрочуд допомагає розумінню безприкладного за своїми силою і масштабами інтелектуального резонансу, зумовленого нашою революцією. Адже вона, по суті, була і є центральною темою світоглядних полемік і дискусій теперішнього століття, іхнім семантичним стрижнем.

І річ не лише в міriadах фактів і аргументів, що супроводжують такі суперечки. Ось, наприклад, на початку 30-х років один із найрафінованіших філософських умів нового часу Людвіг Вітгенштейн збирається залишити Кембрідж і посісти кафедру математичної логіки у Казані... Віденський композитор Арнольд Шенберг, батько дodeкафонної музики, готується назавжди оселитися в Ленінграді, а яскравий представник американо-паризької літературної богеми Генрі Міллер — в одному кримському колгоспі... Обставини часу, його, як казали в старовину, «субстанція», перешкодили, правда, Вітгенштейнові доїхати до Казані, Шенбергові — до Ленінграда, а Мілерові — до тодішньої Кримської АРСР. Але і самі наміри цих витончених майстрів європейської культури досить промовисто характеризують тогочасну «субстанцію».

Наміри ці — похідне не лише від тогочасних

інтелігентських настроїв, а й від однієї основової положності людського буття. Відомо, що Олександр Грін, автор гостросюжетних і по-своєму глибоких притч і парабол про умови й передумови такого буття, свою «феєрію» про людське щастя — «Червоні вітрила» — задумав, бездомний і хворий, на вулицях закріпованого Петрограда, що нагадували іншому письменникові того часу, Євгенові Зам'ятіну, арктичну печеру...

Двома десятиріччями пізніше польський філософ Владислав Татаркевич у концтаборі, під дулами есесівських автоматів, спромігся написати трактат під назвою «Про щастя»...

Доля німецького філософа Ернста Блоха була ще більше покручена і просто понівечена історією. Проте першоосновою і першодвигуном останньої він завжди вважав «надію», створюючи свою славнозвісну «філософію надії».

Під фашистськими бомбами, що падали на республіканський Мадрід, письменник Андре Мальро, автор відомого роману «Умови людського існування», створив у проміжках між бойовими вильотами чи не найкращу свою книгу «Надія».

Отож, щастя та надія — першоумова людського існування, його найгучніші та найдійовіші гасла-паролі.

Проте що ж відбувалося з реальною історією, яка передувала Жовтневі?

1789 — 1848 роки — це, по суті, надія-на-щастя в різних діапазонах, у різних емоційно-температурних режимах. Падають не лише камінні, а й умоглядні бастілії, і людина — і в суспільній реальності, і подумки — рветься у світі, про які можна розповісти хіба що мовою «До радості» Шіллера-Бетховена, етюду с-тoll («революційного») Шопена, мовою перших і останніх сторінок «Маніфесту Комуністичної партії»...

Проте 1848 рік, психологічний і хронологіч-

ний пік цієї надії, приніс світові не очікуване щастя, а мертвотне, зціпеніле буржуазноміщанське царство-самодержавство від Ельби до Гібралтару, цілковито зосредожене на корисливості й утилітаризмі, байдуже до повноцінної етики й повнозначної естетики. Глибока думка чи щира поезія тут однаково приречені на приниження, поразку, а то й просто загибель або, принаймні, на довічне усамітнення-ув'язнення у художницькій студії, в академічному кабінеті-келії, поміж палітурками вченого трактату, що їх розкривають лише коректори та рецензенти.

Це світ, у якому і від якого мистецтво дедалі послідовніше та одвертіше відгороджується — рамою картини, театральною рампою, сюжетом роману, вкрай ускладненою музично-звуковою фактурою тощо. Флобер і Бодлер, французькі ранні символісти і пізні імпресіоністи, певні явища в німецькому малярстві та пластиці 1870 — 1880-х рр. — ось найближчі та найвищі взірці такої «естетичної еміграції». У подальші ж десятиріччя вона набирає катастрофічно масового характеру, стає свого роду «пандемією», що охопила ледь не всю європейську Країну Мистецтв, ледь не все її народонаселення...

Звичайно, треба бути об'єктивним — у тогочасній Європі панує не лише буржуазний зиск та його неминучий психологічний акомпанемент у вигляді нудьги й облудливої добро-пристойності. Хай Жюль Лафорг, цей «Маяковський у мініатюрі» паризьких хідників на самому порозі Третьої республіки, скаржиться у своїх верлібрах на тугу паризьких неділі, обіцяючи якось такої неділі кинутися в Сену (що, зрештою, і зробив). Хай поетична богема тієї доби взагалі громадить альпи лірики про замерзлий, вкритий памороззю померлих почуттів світ — таке його «цвінтарне» панорамування з однієї, пессимістичної точки зору все ж не зовсім відповідало тогочасній історичній, особливо інтелектуальній, дійсності.

Цей світ, зрештою, не стояв на місці.

Приблизно з 1850-х рр. його промисловість, де донедавна рішуче переважало виробництво мануфактури, з неймовірною швидкістю почала переорієнтовуватися на металургію. Інтенсивно освоюються всі види немускульної, передусім електричної енергії. Тоді ж виникає термодинаміка; фізики у своїх робітнях наближаються до відкриття електромагнітного поля; хіміки на конгресі у Карлсруе 1860 року чітко розмежовують поняття атома і молекули.

Якщо уважно вдивитися в грандіозну й водночас копітку роботу тогочасної людської свідомості, стає очевидно, що вона геть на всіх ділянках знання стрімко опановує всі «коди» світового процесу, дешифрує всі створені ним «тексти», «повідомлення», віднаходячи їхній, сказати б, алфавіт — найменші і тому найважливіші першовеличини.

Майже водночас людство — в особі перших фахових єгиптологів і ассіріологів — розшифровує величезний корпус ділового, художнього та ієратичного письменства давно померлих культур, створює «періодичну систему елементів», що ними написаний наш світ, а в особі чеського ченця Грегора Менделея, який від вивчення католицько-монастирської генеалогії феодальних кланів прийшов до відкриття генетики зеленого гороху, дешифрує алфавіт усього живого. Отож, природничі

науки віднаходять атом, молекулу і ген, історичні і філологічні — «атоми» давнього письменства, Маркс-економіст — «товар» (цеї, за його словами, «атом вартості» і «супільний ієрогліф»), мовознавство вже кружляє навколо поняття фонеми, цеглинки, що з неї складена вавілонська вежа мов, літературознавство ж освоює споріднену категорію сюжетного «мотиву», який мандрує з літературою в літературу...

Тому не дивно, що Томас Манн на схилку свого життя, споглядаючи інтелектуальні скарби минулого століття, вигукнув: не таке вже воно було й погане!

Отож віддаймо шану його духовним подвигам — і не лише науковим. Пригадаємо хоча б тогочасний людський тип «художника морали», її стійкого аскета-подвижника, її незрівнянного майстра (тип, нашою епохою, на жаль, уже значно призабутий, а то й втрачений). Пригадаємо, що в ригористичній атмосфері саме того століття — аж до В. І. Леніна включно — виростали великі стратеги і тактики соціальної революції з їхнім пафосом бездоганної, абсолютно незаплямованої етики (зрештою, вони ж самі і творили цю атмосферу!).

Певно, не випадково ось уже майже сто років на кону багатьох зарубіжних театрів — від Токіо до Нью-Йорка і від Канберри до Стокгольма — йдуть чеховські п'єси, складаючи сьогодні чи не найтривкішу й найпопулярнішу компоненту світового театрального репертуару. Що ж, «світлі» герої цих п'єс ніби уособлюють згадану моральну прозорість, високий совісний поріг тогочасної свідомості і поведінки (йдеться, зрозуміло, саме про найвищі її взірці!). Сумління — один із найголовніших героїв епосу Дев'ятнадцятого Століття, чинник, що попри сповільнення, а то й тривалі зупинки «локомотивів історії» (Марксова метафора революції), сприяє все ж поступовій і неухильній демократизації світу.

У травні 1814 р. в Норвегії була прийнята так звана Ейдsvollська конституція — за словами Енгельса, найдемократичніша в тогочасній Європі. До кінця століття подібні конституції були прийняті у більшості країн континенту.

У серпні 1866 р., після кількох грандіозних маніфестацій англійського пролетаріату, уряд Дізраелі провів доволі радикальну парламентську реформу, яка вдвічі збільшила британський електорат. Так закінчилася чи не столітня війна англійського народу за право підійти до виборчої скриньки. Наш земляк, відомий соціолог Максим Ковалевський, згадуючи про свої лондонські прогулянки з Марксом, розповідав, як під час цих прогулянок вождь «європейської лівої» давав своїм однодумцям політичні консультації під час їх виборчого штурму донедавна неприступної твердині панівного класу. А ненабагато пізніше один старенький казанський ткач розповідав молодому Горькому про те, що в Німеччині є тесля такого незвичайного розуму, що сам король кличе його на раду — мова ішла про Августа Бебеля (який був, правда, не теслею, а токарем...). Відтак ліві лави тогочасного «европарламенту» швидко поповнювалися — обставина, яку не варто перебільшувати, але й не варто применшувати. Той же Чехов, полемізуючи з пессимістичним поглядом на історію, писав, що в ній прогрес, безперечно, є, «бо різниця між часом, коли мене лупцюва-

ли, мов сидорову козу, і часом, коли вже просто лупцювали,— страшенно». Справді-бо, різниця між добою, коли королівські солдати, мов на диких звірів, полювали на ліонських чи ланкастерських ткачів, і добою гострих парламентських запитів робітничих депутатів усетаки досить відчутна.

Як бачимо, на багатьох ділянках тогочасного світу, попри все, зберігалася могутня інерція «надії-на-щасть», тривала титанічна праця передових вчених і мислителів на користь цієї надії. Грандіозні масштаби такої праці, її самовіддана геройка, її жертовна «імперсональність», яка зрікалася особистісного в інтересах майбутнього колективу,— з неймовірною художньою енергією постають у Франкових «Каменярах», що в них поет, як відомо, зафіксував один свій львівський сон 1878 року...

Так виглядав, можна сказати, «Ормузд» минулого століття, його «світлий» полюс і потенціал. Та не дрімав і його злий «Аріман».

У минулому десятиріччі, в атмосфері буржуазної, ба навіть обивательської ностальгії за стабільністю, дофашистським «порядком», на Заході виник стиль «рімейк», «ретро», який безоглядно ідеалізував, закрима, вікторіанську добу, останні десятиріччя минулого століття і почасти перше нинішнього. В Англії навіть з'явився спеціалізований часопис «Вікторіанські штудії», від палітурки до палітурки повний такої ностальгії. Не виключено, що серед редакторів і авторів цього часопису є немало виходців з пролетарського і напівпролетарського середовища, що їх — на вимогу часу — британський істеблішмент змушений був допустити у перші повоєнні роки до своїх університетів (звісно, не в старовинні аристократичні будівлі, а в новозведені з червоної цегли — звідси й прізвисько такої інтелігенції: «червоні цегlinи»...). Отож, цікаво було б запитати англійських «цеглин» чи французьких «нових правих», які теж славославлять той час,— а що б вони робили, якби потрапили до реальної вікторіанської соціальної ієрархії? Скажімо, на самісінке її пролетарське дно чи люмпен-пролетарське піддоння. «Рімейк»-ностальгія і «ретро»-зітхання за «затишним дев'ятнадцятим століттям» — вияв історичної короткозрості. У цьому «затишку», мов у тургеневському «сні»: «гарно, гарно, та бути лиху»...

Досить, скажімо, нагадати такий наскрізний сюжет минулого століття, як неуникна міфологізація його непролетарських мас. Першим сигналом тривоги була книга соціолога Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці», яка «налякала» Пушкіна (його вислів), а потім Герцена імплікованою в цю книгу моторошною картиною лжедемократії, «рабства всіх у рівності», можливого деспотизму, який здіймається поверх каламуті такої «рівності».

В травні 1852 р. в Нью-Йорку виходить одне із найблискучіших в історії людської думки досліджень масової свідомості і поведінки — Маркове «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»: віртуозний дедуктивний аналіз розмаїтих масових стихій буржуазного соціуму, в яких, метафорично кажучи, чорне стає білим, біле видається за чорне, а то й, коли згадати вислів із популярного українського водевілю, за рябе. Карл Маркс, спостерігаючи цю мінливість дезорієнтованої свідомості, доходить до висновку, що вона неминуче стає політичною здобиччю авантюристи, якого ці-

кавить лише влада, і слідом за яким в історію, все трощачи на своєму шляху, вlamується погромницька юрба, що вміє тільки палити й нищити. В одному «фантастичному» романі наших сучасників Стругацьких змальований образ такого-от штурмовика, молодого здорована, який стоїть, пишаючись своєю уніформою — «опора режиму, гроза лівих, правих і поміркованих». У «Вісімнадцятому брюмера» безліч промовистих прикладів необачно пробудженого панівною верствою насильства-для-насильства... Ось загін паризьких покидків після розгрому останніх республіканських барикад, зустрічаючи зорю Другої імперії, йде найレスктабельнішим кварталом Сен-Жермен. З його балконів хустинками і капелюхами захоплено вітають переможців. І раптом ті «безпричинно» дірявлять балкони, хусточки, капелюхи та їхніх власників рушничними пострілами. Не випадково один із найавторитетніших знавців Маркса М. О. Ліфшиц називав загони «мобілів» Луї Бонапарта історичними попередниками італійських «фашістів».

А вже на самому початку нашого століття офіційний теоретик французького анархосиндикалізму Жорж Сорель («відомий плутанник», за точною дефініцією В. І. Леніна) надрукував книжку під промовистою назвою — «Роздуми про насильство». Основною її думкою є теза про наскрізь міфологізовану свідомість сучасної масової людини, яка керується вже не реальними обставинами, а різного роду ілюзіями, безперестанку тиражованими такою свідомістю. За Сорелем, її тепер потрібна вже не правда, а її сурогат — «міф», фантом, галюцинація, фата моргана. «Відомий плутанник» пропонує в основу масового політичного руху закласти міну того чи того світоглядного міражу, наївно гадаючи, що тим самим він визначить щонайефективнішу тактику робітничих синдикатів (профспілок) на їх шляху до захоплення влади в інтересах соціалістичного перетворення суспільства. Але ж вибухові ідеї Сореля насправді загриміли, як і слід було чекати, на суспільній території, геть далекій від соціалізму,— в італійському фашизмі, «хрещений батько» якого оголосив себе учнем Сореля. І справді, Муссоліні зробив ці ідеї альфою й омегою своєї політичної «техніки».

Ще в розпалі романтизму залунали скарги на «бездумну юрбу», ласу до фетишів, скарги, що утворили один із стереотипів тієї доби і тієї естетики. І Токвіль, і «Вісімнадцяте брюмера», і Жорж Сорель з різною проникливістю і в різних вимірах характеризують, по суті, той самий «об'єкт», ідеально відпрацьований суспільством «товарного фетишизму» (Маркс) — містифіковану, дезорієнтовану, розірвану й водночас стандартизовану масовидну свідомість, лжеколективну протилежність колективному розумові. І найстрашніше в цьому утворенні-монстрі було те, що традиційні паролі «надії-на-щасть» тут можна було сфальсифікувати, підмінити буквально впродовж кількох годин. Цей ідеологічний Калібан, умоглядний Франкенштейн у той час свого історичного отроцтва лише зростав і набирався моторошних сил, але вже перші його бешкети спричиняли суспільні землетруси в кілька балів.

Так, весною 1898 року відбувся міжнародний дебют американського імперіалізму — у вигляді його велетенських морських десантів

на Кубу і Філіппіни, останні релікти іспанської метрополії. При цьому для «мобілізації» громадської думки була напрочуд ефективно використана молода газетна імперія Вільяма Р. Херста. По суті, це була генеральна репетиція грандіозних пліток-провокацій преси 1914 р., яка завинила перед світом не менше, аніж тогочасні генштаби.

Тому не дивує меланхолійна, а то й взагалі ворожа інтонація, що в ній, починаючи з Флобера, говорилося у тогочасній культурі про загал, масу, «натовпи» (як висловлювався Гюстав Ле Бон, один із пionерів масової психології). На лиху, історія час від часу стверджувала пессимістичні прогнози культурологів — варто пригадати хоча б пандемію зловісних міфів, що заполонили Францію під час процесу над Дрейфусом.

Для об'єктивності слід сказати, звичайно, і про зворотний бік цієї ситуації, власне, про необхідне задзеркалля згаданих міфів, у якому відбилися всі іхні якості, проте з оберненим знаком. Сіоністський проект, що виник саме у ті роки, — це, сказати б, виворіт усіх тогочасніх націоналізмів-шовінізмів-джингоїзмів, іх, свого роду, ідеологічне «есперанто», до якого були насыкані ті чи ті елементи «пангерманізму», «пансловізму», тільки вже ніби в перекладі на івріт та ідіш. Так була замінена ще одна ділянка світової історії, вибухи якої особливо оглушливі та моторошні.

Словом, коли Жорж Сорель закінчував своє «одкровення від насильства», останнє вже заполонило буржуазний, тобто весь тогочасний світ.

Під ту пору цей світ, як відомо, було вже поділено й ось-ось мала розпочатися бойня номер один за його переділ. Нещодавно пані Тетчер люб'язно пояснювала журналістам, що в новітній історії одна «ліберальна демократія» ніколи не воювала з іншою. «Неоконсерватори», постійно пишаючись своїм зв'язком з «історичною традицією», яка, мовляв, ім патронує, призабули, однак, найелементарніший курс згаданої історії, де йдеться ну хоча б про так званий «фашодський інцидент» (Фашода — суданське селище, де в передостанній рік минулого століття ледь не зчепились у смертельному герці британські й французькі колоніальні загони). Зрештою, вся історія на зламі століть постає ланцюговою реакцією таких «інцидентів».

Ліберально-демократичні диплодоки ось-ось мали вчепитися одне одному в горлянку. І демос, повсюдно інтоксикований різного роду міфами (переважно націоналістичними), готовий був у лічені хвилини відгукнутися на сигнал-ревіння сурми архістратегів із генеральних штабів, сурми страшного, але ще далеко не останнього суду. Те, про що з подивом і огидою писав Маркс у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» у зв'язку з дебютом Другої імперії, перетворилося в норму для всіх подальших «імперій», аж до третьої.

Було від чого впасти у відчай — на перехресті, де озброєні до останніх своїх драконових зубів усіма хитрощами ідеологічної та воєнної технології «імператори» зустрічалися з величезною і настільки ж беззахисною й безпорядною, до краю містифікованою масою. Доводилося «надію-на-щасти» ховати до найдальшої скриньки письмового столу. Вельми характерно, що остання третина XIX

ст. позначена повсюдним розквітом масової, вкрай наївної, ба навіть примітивної утопії — «соціалістичної» (від «Вістей нізвідки» Вільяма Морриса — вістей зі світу, де як не кози, то, принаймні, сміттярі ходять у золоті! — до Едварда Белламі), утопії паціфістської (роман австріячки Берти фон Зутнер «Геть зброю!»), націоналістичної (Теодор Герцль) тощо. Водночас справді могутні уми епохи були досить далекі від рожево-оптимістичних прогнозів (наприкінці 90-х рр. В. I. Ленін спеціально підкresлював, що Маркс у своїй концепції ніколи не малював розгорнутих картин-ландшафтів соціалістичного майбутнього). Більше того, найпроникливіші з них ще на самому сході імперіалістичної (або як іноді говорили — «цезаристської») політики, вже після перших її моторошних «синкрайз» — масово-міфологічної та мілitarистської — чітко зрозумілі апокаліптичну перспективу буржуазної цивілізації.

Наприкінці 1860-х рр. з'явився великий толстовський епос війни і мир. Тільки порівняно нещодавно історики літератури зрозуміли, що його поява зумовлена (чи, принаймні, прискорена) реляціями з тогочасніх західних полів бою, де вже гrimotili перші нарізні рушниці й гармати. Тим часом це проникливо відчув Олександр Герцен, порівнявши сучасну йому Європу та її можливє майбутнє з жахами роману графа Толстого «1805 рік», що саме тоді друкувався в «Русском вестнике». А в останній день 1867 р. Герцен занотував у справді есхатологічному тоні:

«Графе Біスマрк, тепер ваша справа!

А ви Мацціні, Гарібалльді,... останні могікани, складіть ваші руки, заспокойтеся. Тепер вас не треба. Ви своє зробили. Тепер дайте місце безумству, несамовитості крові, що ними або Європа себе вб'є, або реакція. Ну, що ж ви зробите з вашими ста республіканцями і вашими волонтерами, з двома-трьома ящиками контрабандних рушниць? Тепер — мільйон сюди, мільйон звідти, з голками та іншими пружинами. Тепер підуть озера крові, моря крові, гори трупів... а там тиф, голод, пожежі, пустелі.

А! панове консерватори, ви не хотіли навіть і такої блідої республіки, як лютнева... Ви хотіли порядку.

Буде вам за те війна семирічна, тридцятирічна...

Хто в дурнях!

Що ж, кілька років по тому граф Біスマрк, готовуючись стати князем, приступив до своєї імперської справи. Франко-прусська війна справді стала і репетицією майбутньої «тридцятирічної» війни 1914 — 1945 рр., і прологом до неї. А пізніше, коли ліберально-буржуазна чи католицька опозиція намагалася бодай трохи загальмувати силову політику графа-князя, він неодмінно погрожував: «Я підніму Ахерон» (тобто — мільйони вірнопідданих, прикутих до залізної колісниці його політики).

А вже наприкінці 1889 — на початку 1890 року Енгельс у своїй близкучій мікромонографії «Зовнішня політика російського царизму» прямо попередив про «небезпеку світової війни», про те, що антагоністичні «табори» готовуються до рішучої боротьби, якої ще не бачив світ, в якій одне одному протистоятимут від десяти до п'ятнадцяти мільйонів озброєних бійців». В одній своїй статті, надрукованій у рік смерті Енгельса, молодий Поль Валері, тоді скромний клерк «Порохової

конторі», чи не слово в слово повторив цей дивовижної проникливості прогноз. А вже потім не треба було бути Енгельсом чи навіть Полем Валері, щоб зрозуміти — історія справді обвалиється в семи-, тридцяти-, а може, й сторічну війну, перед якою її попередниці виглядають ледь не пасторалями...

А тим часом залинуали голоси й інших корифеїв гуманістичної думки, тоді ледь чутні, але сьогодні вже підхоплені тисячовустими хорами.

Не встиг Менделєєв допрацювати свою славнозвісну таблицю, як останнії складники-елементи, здається, загрозливо закурилися, вилучаючи з себе таємничі, незвичайної сили промені. Зрештою, ще задовго до того, як уранова сіль засвітила фотоплатівку в кишенні Анрі Беккереля, наш великий земляк Володимир Іванович Вернадський написав у листі до своєї дружини: в землі «очевидні якість незрозумілі, але цілком, цілком відчутні особливі властивості... чи не дасть це нам можливості відкрити в них нові якості, зовсім нові, приховані від людини сили?». Чи не можна викликати **невідомі, страшні** сили в різних тілах...» (підkreслено В. І. Вернадським; літо 1887 року; Полісся). Можливо, ці рядки — перша в історії ноосфери загадка про ядерну енергію, перший крок людини на шляху «через атомне століття», кажучи словами видатного словенського поета Матея Бора. Принаймні, наприкінці 1900-х — на початку 1910 рр. думка Вернадського вже цілком зосереджена, за його власним визначенням, «з трепетом і чеканням» на над проблемі: яка можлива доля «джерел енергії, що перед ними за силою й значенням бліднуть сила пари, сила електрики» (з лекції «Завдання в галузі радіо»).

Можна також згадати про дві, здавалося б, мікроподії 1871 р., одна з них — щоденникової запис Толстого — про самодостатню цікавість науки, яка, без будь-якої етичної мети і перестороги, задля такого собі інтелектуального спорту, «пронизує» світову речовину і тим самим колись розкладе і знищить її...

Того ж року — року першого від народження Резерфорда — Чернишевський із сибірського заслання надіслав до Санкт-Петербурга дві, сказати б, «притчі» — «Кермо кормчому» і «Знамення на покрівлі», — в яких ідеться про побудову в майбутньому світі трьох велических бомб у «сто мільйонів пудів»: і «горе тій країні, яка їх буде, виснажуючи свою скарбницю», і «горе країні тій, на яку ця бомба! Скинута з особливої катапульти «на тисячу верст у висоту», вона затим перетворює півсвіту на «пустелю в руїнах без живих людей...»

Зрештою, атомофобія остаточно оволодіває літературою десь з середини 900-х рр., коли Герберт Уеллс створює роман-прогноз «Вивільнений світ» — про «атомні бомби», що падають на європейські столиці, нищаючи кожна «як по кілька кварталів». Десятиріччям пізніше Андрій Бєлій, природознавець за освітою і пророк за фахом (ще в 1906 році він написав, що лютий і жовтень — це «відзначенні» місяці в календарі російської історії), grimнув поетичним рядком з приводу «лопнувшої атомної бомби». А на початку 30-х рр. наш земляк, майстер історичної белетристики Василь Ян, написав фантастичну повість про майбутню тихookeанську війну

поміж США і Японією, яка закінчується капітуляцією останньої внаслідок уживання американцями «атомних бомб», що викликають повсюдний шок і призводять до виникнення величеської організації «Всесвітній рух за мир» (редакторка видавництва, куди письменник приніс повість, назвала її «маячнею», і твір залишився ненадрукованим). А незадовго до того на іншому кінці світу — тому, про який писав В. Г. Ян, — великий японський прозаїк Акутагава Рюноске, почуваючи себе в кінці часів, покінчив самогубством, залишивши листа, що розпочинається зі слів: «темна тривога сповнює мене...»

«Темна тривога» затоплює чи, навпаки, спалює інтелектуальну опозицію буржуазній цивілізації від пізнього Герцена до російського ж філософа Володимира Солов'йова, який помирає у першому році нашого століття зі словами: «Схоже, що світова історія підійшла до свого кінця...»

Зрозуміло, що «до свого кінця» підійшла не світова історія, а її певна формація, ера, стадія. Те, що філософи видавалося присмерком, насправді було передднем нової доби — не випадково в першому числі ленінської «Іскри» з'явився некролог пам'яті Володимира Солов'йова, позначений співчуттям і водночас неминучою світоглядною полемікою. Адже ніч історії вже була вагітна своїм прийдешнім днем.

Треба визнати відверто: людська думка кінця 1900-х — початку 1910-х рр. у багатьох своїх художніх та філософських проявах була охоплена саме «темною тривогою», схилялася до пессимістичного краю-кольору світоглядного спектра... Епос і лірика, мальство і музика, театр і навіть деякі твори молодого тоді кінематографа, поширені у той час «культур-філософія» і політична публіцистика, самі листи і щоденники тих років несуть у собі цю тривогу — у слові, барві, сценічній мізансцені тощо. О. М. Горький писав у листі до В. В. Розанова 10 (23) квітня 1912 р.: «...дуже втомився і все чекаю якихось подій, що повинні сколихнути весь світ, — дуже напружене почуття, від якого гляди й розірвуться серце».

Тоді ж чуйне вухо Олександра Блока, Павла Тичини також вловило воднораз і тривожну, і піднесену музику «космічного оркестру», грандіозних перемін у світовому процесі, зокрема, входження до нього величеських мас і сил.

Тисяча Дев'ятсот Чотирнадцятий рік, з якого, за словами поетеси, розпочався «некалендарний, настоящий двадцятий век» (Анна Ахматова), зі справді неймовірною міццю й рішучістю поклав край омріяній у минулому столітті «надії-на-щастья». Це був своєрідний рік-нуль у літописах історичного оптимізму, грандіозна всесвітня маніфестація всього того, що впродовж десятиліть було нічним страхіттям європейського гуманізму.

На щастя, фізико-математичний молот ще не розколов матерію, але ж треба пам'ятати про абсолютну цнотливість цього гуманізму перед будь-якими, хай і набагато скромнішими засобами до припинення людини й проникнення ззовні в автономні світи її біологічного організму... В 1890-х рр. один пацієнт стверджував, що війна тепер неможлива, бо винайдено страхітливу зброю — кулемет. На самому початку балканських воєн болгарські «літууни» здогадалися поставити цей винахід на свої «фармани», і незграбні, з мінімумом

залиша і максимумом дикту конструкції одразу ж перетворилися на подобу залізних птахів апокаліпсиса. А проте іприт і фосген, далекобійна артилерія і перші танки — ці «продукти здичавілої науки» (Т. Манн) — уже справді відповідали найстрашнішим образам, нагромадженим світовою есхатологічною традицією.

Тисяча дев'ятсот чотирнадцятий рік постав як низка безприкладних за своїми масштабами континентальних і навіть планетарних сеансів «масової психології», власне масового гіпнозу, що охопив уже не сотні тисяч, як у часи Токвіля, не мільйони, як у часи Маркса, і не десятки мільйонів, як у часи «Роздумів про насильство» Сореля... Вісімдесят сім відсотків населення земної кулі було тою чи тою мірою втягнуто у війну. Більшість цих «відсотків» тою чи тою мірою вірили міфам про «нових гуннів» у вигляді австро-німецької коаліції, міфам про «корисливих англо-саксів», «здергувану латинську расу», «слов'янську небезпеку» тощо. Над планетою здіймався густий шовіністський смог, у якому розчинялися і, здавалося, назавжди зникали всі традиції, акумульовані впродовж кількох століть гуманістичного поступу, зокрема таке велике надбання просвітицької доби, як інтернаціоналізм. У минулому столітті його блискуче переповів Маркс мовою світової співдружності революційно-пролетарських рухів, а влітку дев'ятсот чотирнадцятого року його зрадили і спаплюжили вищі штаби європейської соціал-демократії, дозволивши перетворити себе на специфічний ідеологічний придаток до власне військових штабів. Треновані багаторічною виробничою і партійною дисципліною робітничі соціал-демократичні армії, вміло направлені чи, пак, дезорієнтовані своїми вождями й функціонерами, влилися до добре вишколених військ. Маси потрапили під небачений пропагандистський прес, стали знедуховленим, оречевленим об'єктом різного роду «міністерств пропаганди» — підприємств по виробництву міфів, лабораторій по створенню фантомів.

Так само, як і наука, здичавила «громадська думка» перетворилась на Молоха, якому таємні і нетаємні поліції заходились приносити криваві жертви, страчуєчи примарних «шпигунів» та міфічних «резидентів».

...Ось уже яке десятиріччя пустелею жовтої преси, літератури, кіно мандрує сюжет про «надшпигунку», паризьку танцівницю Мату Харі. Сьогодні, правда, зрозуміло, що цій танцівниці всерйоз можна було інкримінувати хіба що жіночу легковажність. Антантівським газетам, однак, потрібні були вже не просто так звані «качки», а справжні грифони. З тією ж метою в Росії розстріляли полковника М'ясоєдова — як «германського агента», в Німеччині ж — англійку, сестру-жалібницю. Так виник один із найпопулярніших сюжетів масової міфології, що ним годувалася і годується вже не одна генерація творців масової культури.

Можна пригадати, як в останні свої літа минуле сторіччя мовби зімкнулося в єдиний гуманістичний табір на захист одного-єдиного людського життя. Капітан Альфред Дрейфус — звичайнісінський артилерійський офіцер, постать на диво безбарвна, а проте з якою енергією півкрайни, пів-Європи кинулися на його захист! У чотирнадцятому ж році таких дрейфусів розстрілюватимуть цілими

батальйонами, і вже не вистачить письменників рангу Золя на палкий захист кожного із приречених. Гуманістичний протест необхідно оперує великими цифрами. Як і його антагоніст (пригадаємо герценівське — «мільйон сюди, мільйон звідти...»). Не випадково ж один із наскрізних мотивів епосу «великої війни білих людей» Арнольда Цвейга — стрімка девальвація людської окремішності у стихіях мобілізованих мільйонів. Зрештою, катастрофа «кримського права», його трансформація у неправий вирок неправого судилища, моторошна бюрократизація юридичних механізмів суспільства напередодні і в розпалі його тотальної мобілізації — наскрізний мотив тогочасної прози від кафківського «Процесу» до «Суперечки навколо унтера Гриші» того ж таки Арнольда Цвейга.

Словом, світ перетворився на «Титаніка», який потопав, правда, не в океані, а в стихіях «пізньокапіталістичної» (Макс Вебер) історії, потопав у її крові і бруді, її мороці, в якому лунали мільйони передсмертних людських зіків.

Ми вже говорили про трагедію гребців цієї новітньої усесвітньої галери, прикутих до неї ланцюгами тисяч «міфів», а то й просто забитих у поліційно-терористичні кайдани. Неважко зрозуміти також, хто стояв на капітанському містку цього «титаніка» чи, принаймні, намагався туди видертися. Один доскіпливий історик на фотознімку якоїсь мюнхенської площи, що кипить липневими пристрастями 1914 року, вгледів обличчя тоді ще нікому не відомого Гітлера, яке аж пашіло від захвату. Англійська мемуаристка розповіла тим часом, як одразу ж після порушення Німеччиною бельгійського нейтралітету вона побачила в адміралтействі Уїнстона Черчілля — морський міністр біг (!) коридором «з щасливим виразом на обличчі» (згадане порушення дозволяло Великобританії цілком респектабельно, «за всіма правилами», оголосити війну кайзерові...). А на іншому кінці Європи невдатний кандидат в українські «фюрери-провідники» Дмитро Донцов писав — і, безперечно, з тим же виразом «захвату» й «щастя»: «1914 рік отверзає безконечні перспективи перед людською волею...» Що ж, того року буржуазний волюнтаризм, який нагромаджувався століттями, справді «отверз» усії свої шлюзи, зруйнував етичні греблі й загати, зведені попередніми епохами.

Такий був світ чи, точніше, антисвіт, у якому опинилася європейська цивілізація, її духовний, мистецький мікрокосм — «наші маленькі Афіни», кажучи словами Ромена Роллана. Що мало робити народонаселення цих «Афін», яке, до речі, в ті роки катастрофічно зменшувалося (на фронтах першої світової загинуло, наприклад, близько двохсот молодих французьких поетів)? Яким взагалі було їхнє місце на карті того «антисвіту»? Серед обдурених пропагандистськими гіперміфами мас? Під чоботом знавіснілої політичної еліти?

Звичайно, майже в кожного митця була можливість захмеліти на чужому бенкеті, приєднатися до того чи того шовіністичного хору («солов'ї на крові» — так називали бара-банну «патріотичну» поезію у Росії). Такі «солов'ї» виспівували і в інших літературах. Можна пригадати, скажімо, Габріеле Д'Аннунціо, який бомбардував австро-німецькі позиції своїми фугасками, а свідомість своїх

співвітчизників — римованою і неримованою риторикою на «великоіталійські» теми (у романі Е. Хемінгуея «Прощавай, зброе» молодесенький рекрут слухає, виструнчившись, чергове пропагандистське рикання «поета-солдата» і шепоче сусідові по шерензі: «Чого вони ще хотіть від нас?»). Невдовзі по війні молодий капітан Ернст Юнгер (той самий, який потім приїздив в окупований гітлерівцями Київ милуватися «містом Рільке») надрукував свій військовий щоденник під затертою назвою «В сталевих грозах». Досить сказати, що славнозвісний роман Ремарка — це послідовна, сторінка за сторінкою полеміка з юнгерицьким щоденником, цим безприкладним апофеозом війни як... «естетичної події».

Проте від цієї словесності настільки відгонило брудом і кров'ю, що вона відразу ж після друкарського верстата потрапляла за межі літератури чи, принаймні, у той її вимір, який італійський культуролог Умберто Еко обережно назвав «четвертим».

Що ж, попервах, зрештою, і деякі справді видатні митці вчаділи в атмосфері знависнілого мілітаризму. Старенький Анатоль Франс, зацькований жовто-патріотичною пресою, оголосив, що йде до війська, як тоді говорили в Росії, «охотником». Томас Манн спокусився на грубезний трактат «Роздуми аполітичного» — про онтологічні переваги німеcko-бюргерської «культури» над французько-буржуазною «цивілізацією». Таке в ті роки, на превеликий жаль, було не стільки винятком, скільки правилом. Бодай коротка часний напад шовіністичної істерики можна віднайти чи не в кожній письменницькій біографії тієї понурової доби, і навряд чи потрібно створювати кондукт відповідних гріхів тогочасної літератури — вона слабувала на «джингістську» недугу чи не поспіль, від Темзи до Неви. І все ж таки вона поступово одужувала. Досить пригадати еволюцію Анрі Барбюса: сорока-річний літератор, викінчений продукт «сметанкової» паризької культури, столичних ательє і літературних кав'ярен, колись молодий приятель Оскара Уайлда, зять одного із вождів символізму Катюля Мендеса, теж подався на фронт добровольцем. Подальша його стрімка еволюція загальновідома: від роману «Вогонь» до вогненної публіцистики 20—30-х рр.

Словом, десь уже у розпалі світової бойні номер один красне письменство, принаймні почасти, залишає ті «патріотичні» манівці, що на них вони збилося в перші тижні подій. Це був процес як важкий, так і закономірний. Адже з часів Просвітництва і далі — з перших подвигів романтичної реалістичної творчих шкіл література — в системі всієї культури минулого століття, в контексті його суспільної організації — ставила за мету відбити у своїх образах людську неповторність, унікальність особистісного існування. І реалізм з його «типовими характерами в типових обставинах», і романтизм з його, сказати б, «виключними характерами у виключних обставинах» хай по-різному, вдаючись до несхожих мистецьких технік, відстоювали людську гідність, нагадували про високу, ні з чим незрівнянну ціну особистості. І її реалістичний образ, осмислений як типовий, надособистий, масовий, і її романтичний апофеоз — це ніби дві грани тієї гуманістичної призми, крізь яку минуле століття дивилося на «феномен людини», як пізніше скаже Тейяр де Шарден.

Уже тоді література з страхом зазирала в ті масові стихії-водорії, в яких зникала будь-яка окремішність і прикмети яких у термінах ще молодого суспільствознавства зафіксували «Демократія в Америці» та «Вісімнадцяте брюмера Луї-Бонапарта». Зрозуміло, що після першого шоку початкових місяців війни, коли ті чи ті маніфестації «масового» набули масштабів настільки безприкладних, що розчинили в собі навіть літературу, остання мусила таки повернутися до своїх традиційних цінностей, щоб залишитися, попри все, літературою.

І вона повернулася. Повернулася — до людської особистості, розтопаної на полях Фландрії і Шампані, у карпатських долинах і на рівнинах північної Італії. Про яку «надію-на-щасти» можна було говорити у морозі «великої ночі Європи» (напрочуд поширені троп поезії і публіцистики тих років)?!

Здавалося б, справдилися найпонуріші пророцтва, найсумніші прогнози — не випадково мюнхенський рантьє і культур-філософ Освальд Шпенглер назвав свою книгу «Присмерки вечірніх країн» чи, як ми за традицією її називаємо, «Занепад Європи».

Отож, Жовтень для всієї (рішуче підкреслюємо — саме для всієї) тогочасної цивілізації запалав як сигнальний вогонь можливого порятунку. І не лише однієї країни чи одного класу, а всього людства.

Петроградський переворот у світовій історії, зрозуміло, не знайшов співчутливого відображення у публіцистів, цілком ангажованих своїми урядами, генштабами, банками, контррозвідками й іншими подібними інститутами. Зате чи не вся світова поезія так чи інакше опинилася в гравітаційному полі цього перевороту. Німецькі експресіоністи, все найталановитіше у слов'янських та романських поезіях, молоді «авангардисти» зі східних літератур — усі вони витворили грандіозний, справді планетарний поетичний хор біля підніжжя ідеалів російської революції. Скажімо, відповідні явища лише в чеській поезії можуть скласти велику антологію. Не менше дали й німецька поезія, проза, драматургія.

Ми не ставимо перед собою мету перерахувати всі відповідні твори чи, принаймні, їх авторів. Почасти це зроблено у спеціальних дослідженнях. Але лише почасти. Скажімо, потрібна тисячосторінкова книга, в якій можна було б зафонографувати жовтневе відлуння, хоча б у іспанській літературі — аж до громадянської війни 1936 — 1939 рр.

Хасінто Бенавенте-і-Мартінес, лауреат Но-белівської премії 1922 р., приблизно в той час створив драму про Жовтневу революцію під назвою «Свята Русь», де навіть вивів образ В. І. Леніна. Щоправда, російські реалії тут іноді не набагато переконливіші, аніж у театрі Кальдерона з його «московськими» аллюзіями, і все-таки саме звертання митця до революційної теми тут досить промовисте.

Рафінований «Західний оглядач», що виходив під редакцією Ортеги-і-Гассета, поспішив ознайомити своїх читачів з першими зразками прози Радянської Росії (Ю. М. Тинянов з цього приводу сказав жартома про своїх «братів-Серапіонів», що їх переклали іспанською мовою задовго до того, як вони написали що-небудь по-російськи...).

А ще рафінованіший Гомес де ла Серна, майстер надвітончених «ізмів» (одна його

книга так і називалася — «Ізми»), від свого скепсису і просто нігілізму намагався перепочити, поглядаючи на «край Європи...»

Лорка плакав, коли його друг Рафаель Альберті читав йому підрядник «Гренади» Михайла Свєтлова.

Неважко зрозуміти відтак, чому в розпалі громадянської війни один із поплічників Франко закричав під час лекції Мігеля Унамуно, філософського патрона всього цього покоління: «Смерть інтелігенції!»

Міriadами схожих фактів і явищ насычений чи не весь тогочасний літературний і — ширше — загальнохудожній та загальноінтелектуальний світовий процес. Жовтень засяяв йому у пітьмі, здавалося б, непроникної «ночі Європи».

Томас Манн і Генріх Манн, Бернард Шоу і Герберт Уеллс, Теодор Драйзер і Лінкольн Стеффенс, Шон О'Кейсі і Рабіндранат Тагор, Франц Кафка і Андре Мальро, Жюльєн Бенда і Ромен Роллан, Брехт і Бехер, Хемінгуей і Акутагава — кращі з найкращих так чи інакше відгукнулися на заклик Жовтня до великої перебудови світу. Революція стає найголовнішим суспільно-історичним чинником літературно-мистецького розвою 20—30-х рр. Згадані письменники її самовіддано

підтримують, погоджуються з її стратегією, сперечаються з її тактикою, певні сторони її підносять, інші заперечують тощо, але найсуттєвіше, що за всіх неймовірно складних обставин тогочасної історії, її драматичних, а нерідко й трагічних перипетій, інтелектуальний авангард світу пам'ятав:

— що Жовтень поклав край тій «ночі», яка звалася офіційно «Велика європейська чотирирічна війна»;

— що Жовтень почав перетворювати все потворно-масове попередньої історії на демократію-для-всіх;

— що Жовтень відвернув есхатологічну перспективу європейської та й усієї світової історії, перспективу столітньої війни поміж знавіснілими імперіями нового гатунку;

— що Жовтень, при всіх неминучих складнощах і затримках на шляху соціалістичного будівництва, став новим стартовим майданчиком для подальшої мандрівки людства в бік надії і щастя.

Події останніх років підтверджують усю глибину і справедливість інтуїції тих духовних сил, які пішли за Жовтнем.

Вадим СКУРАТОВСЬКИЙ